

Королєнко Максим
Костєнко Василь
Кривошия Иван
Лобченко Яків
Малий Михайло
Мануйленко Григорій
Мануйленко Иван
Михайленко Кузьма
Михненко Иван
Могилевець Иван
Нетринос Максим
Олексєнко Зіновій
Опанасєнко Тиміш
Павленко Тиміш
Побиванець Прокіп
Потапенко Дем'ян
Присєнко Данило
Присєнко Семен
Присєнко Тиміш
Присєнко Юрій
П'яничєнко Василь
П'яничєнко Демко
Ралченко Степан
Романєнко Лук'ян
Романченко Павло
Рудєнко Федось

Рудий Григорій
Рудий Кузьма
Русинович Иван
Ризап Федось
Семенєнко Герасим
Семенович Трофим
Сириченко Иван
Тєрновський Иван
Тєрновщєнко Онуфрій
Удодєнко Василь
Удодєнко Григорій
Фєдорєнко Григорій
Филоєнко Кузьма
Хвилєнко Кирило
Хурсєнко Богдан
Хурсєнко Мирон
Хурсєнко Нєстор
Чапля Ігнат
Чернята Федось
Черняченко Яків
Чорномаз Федось
Шєвченко Кузьма
Шєвченко Дмитро
Шинкєрей Данило
Шкєрєберда Степан
Ярошєнко Григорій

Валєнтин ЛАЗУРЄНКО

**ПРОБЛЕМНЕ ПИТАННЯ:
ЧИ МІГ БУТИ ПОХОВАНИЙ ГЕТЬМАН
УКРАЇНИ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У
ДЕРЕВ'ЯНІЙ МИХАЙЛІВСЬКІЙ ЦЕРКВІ
В СУБОТОВІ?**

Чи міг бути похований гетьман України Богдан Хмельницький у дерев'яній Михайлівській церкві в Суботові?

*Михайлівська церква у Суботові.
Фото Василя Леухіна. 1912 р.*

*Взято з видання: Пам'ятки України:
історія та культура. Науковий часопис. –
2002. – Річник XXXIV. Число 2. – С. 124*

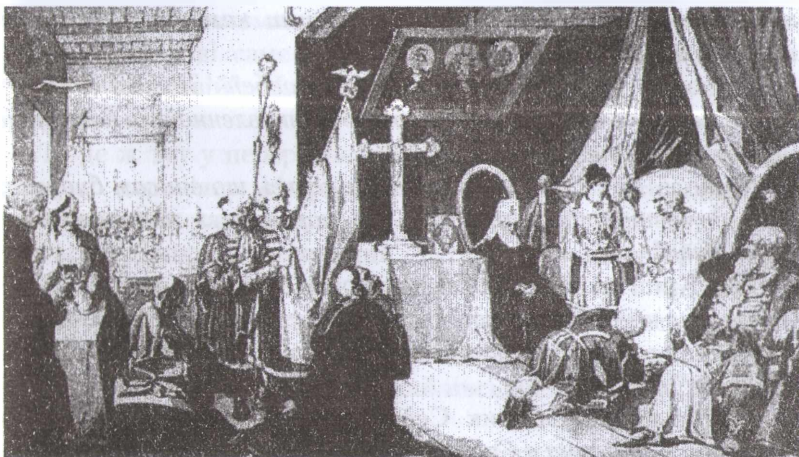
Щоб відповісти на це запитання, здавалось би, просте, і водночас не дуже просте, спробуємо ще раз поглянути на ті відомості щодо поховання видатного державотворця України, гетьмана Богдана Хмельницького, які нам дають, перш за все, літописні джерела, і ті, наявні у нашому опрацьованні матеріали, які ми знайшли, працюючи над даною проблемою. До речі, на наше переконання, наявність у Суботові в 1657 р. двох церков, беззаперечно давала можливість для маневрів і подальших маніпуляцій щодо поховання Богдана Хмельницького.

Наперед викладу зазначимо нашу точку зору. На сьогодні щодо року і дати закінчення земного життя гетьмана Богдана Хмельницького, то всі науковці ствердні – це 1657 рік, і дата – 27 липня – дата смерті, 23 серпня – дата поховання. Лише подання дати у дослідників іде у одних за старим, у інших – за новим стилем¹. А для науковців в цьому контексті до сьогодні залишається цікавим одне до кінця не досліджене запитання: “Чому ж місяць не ховали гетьмана Богдана Хмельницького? В чому реальна причина?”. До речі, чимало важливої інформації з приводу цього можна знайти в архівах Туреччини, Польщі, Росії, Швеції, адже послы цих країн на момент смерті гетьмана Богдана Хмельницького перебували в тогочасній столиці Української козацької держави – Чигирині, і, звичайно, що і вели записи, і робили звіти про свої дипломатичні місії. Цей аспект ще чекає свого дослідника. Потрібно, на наш погляд, сприяти відправленню сучасних дослідників у архіви та бібліотеки цих країн.

Але повернемося до проблемного запитання, яке ми поставили: Чи міг бути похований Богдан Хмельницький у Михайлівській церкві в Суботіві?. Тут можна ще додати: то у якій же ж церкві здійснював у серпні 1657 року обряд поховання відомий на той час церковний, політичний і літературний діяч Лазар Баранович? Ось що про це подають нам літописи.

Літопис Самовидця: “*Барзо хорим сам Хмелницкій был, где юже с тоей постелі, албо хоробы не встал, але в скором часі померл о Успеніи Пресвятія Богородици. А похоронен был перед святым Симеоном в неделю, где множество народа, а наиболее людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринковой церкві*”².

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки: “*З плачем, з голосінням віддаючи усі військові почесні, перевезли його тіло з Чигирина у Суботів і там у мурованій церкві, що на його кошт поставлена, у неділю за день перед Семеном поховали. А потім над могилою вождя свого плакали-плакали і розійшлися кожен до себе*”³.

Смерть Хмельницького. Малюнок Тараса Шевченка. 1836 – 1837 рр.
(На малюнку – гетьман Богдан Хмельницький перед смертю передає булаву своєму синові Юрію. Булаву тримає на підніжжі дружина гетьмана – Іванна Золотаренко)

Літопис Самійла Величка: "При зібранні всіх полковників та старшини запорізького війська в Чигирині ...доглядач митрополичого престолу преосвященний Лазар Баранович, прибувши з Києва, взяв з Чигирина при великій публіці і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши його в маєтність, поховав його в кам'яній церкві, поставленої його ж, Хмельницьким, коштом"⁴.

"Історія Русів": "Похорон Гетьманові учинено з великим, але сумним тріумфом і з усіма військовими та громадськими почестями. Тіло його в супроводі численого війська й народу перевезено з Чигирина до власного містечка Гетьманського Суботова і там поховано в монастирській його церкві, з написами й епітафіями"⁵.

Це була інформація з літописних джерел. Давайте поглянемо, як висвітлено факти щодо поховання Богдана Хмельницького у працях відомих дослідників.

Микола Костомаров: "23 серпня тіло Хмельницького було поховане згідно з його заповітом у Суботові, у церкві, яку він

побудовав. Церква ця з дуже товстими кам'яними стінами існує ще й досі..."⁶.

Михайло Максимович: "Он погребен 30 августа, в именитом селе своем Субботове, в поставленной им каменной церкви, и доньяне уцелевшей"⁷.

Микола Аркас: "Тіло поховали у церкві, що він сам будував; коло домовини постановлено його портрет з надписами на надгробку"⁸.

Іван Крип'якевич: "У день похоронів, 25 серпня, тіло Богдана Хмельницького було перевезено з Чигирина до Суботова і поховано в кам'яній Іллінській церкві, яку він за життя збудував"⁹.

Російський дослідник Сергій Соловійов: "Августа 23-го похоронили Богдана в Субботове"¹⁰.

Марко Грушевський (збірка: "Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова", розділ V "Деж Хмельницький старий похований?"): "Кажуть, що Хмельницького поховано в Муроваці, з правого боку в церкві під стіною, де мідна плянка з написом про се прибита, а другі говорять, що він похований на дворі під церквою коло стіни цієї самої і проти цього самого місця. Та тут то горе: кажуть, що Хмельницького узяв Чарвінецький – якийсь Лях – та спалив на попіл і попіл той зарядив у пушку та й випалив на вітер в урочищі Греченім, що зовемо "могилками", де саме Богунова пива...А ми собі думаємо: чи вже в козаків нехопило товку догадатись, що такого, як Хмельницький, Ляхи і мертвого шукатимуть, щоб хоч на неживому попідмитись? Не повинно, щоб козаки не догадливі були, та не обманили Ляхів, як вони се й уміли часто їм виробляти. Скоріше над усе, що козаки замість тіла Хмельницького у землю поклали другого мерця з простих козаків або що, а його на другім місці десь сховали, де сами тіко знали. Може, як раз у деревняні батьківній церкві, де й син його уже лежав і ніхто про се й доси не знав"¹¹.

Валерій Смолій і Валерій Степанков: "В історичній літературі немає єдиної думки щодо того, коли відбувся похорон Б. Хмельницького. На наш погляд, гетьмана поховали, очевидно, в Іллінській церкві в неділю, 23 серпня"¹².

Як бачимо, гетьмана Богдана Хмельницького було поховано в Суботові саме в “кам'яній”, “монастирській”, “мурованій”, “ринковій”, “Іллінській церкві”, “церкві, що він сам будував”.

То де ж тут у перерахованих прикметах, може бути “закодована” дерев'яна Михайлівська церква? Гіпотетично, ми можемо сюди зарахувати “ринкову церкву”, про яку зазначається у Літописі Самовидця і церкву, “що він сам будував”, про що зазначає історик Микола Аркас. Ну і ще власну вигадану гіпотезу, на основі, як ми побачимо далі у статті, народних переказів і певних власних неетичних маніпуляцій, сформовану настоятелем Михайлівської церкви о. Марком Грушевським на початку ХХ ст.

У 2000 р. відомий український архітектор Сергій Кілессо, який свого часу фахово досліджував саме Іллінську церкву і територію біля неї, запропонував наступне тлумачення “ринкової” церкви у 1657 р. у Суботові, приписуючи його саме Іллінській церкві.

Сергій Кілессо: *“Іллінська церква називається ринковою, мабуть, тому, що саме до цієї частини населеного пункту примикалось торжище міста. І досі місцеві жителі називають цю місцевість Крамарське”*³.

У 2019 р. ми не погодилися з цією думкою, з огляду на таке: *“Спробуємо не погодитись із міркуванням С. Кілессо щодо такого тлумачення, і ось чому. З огляду на історичну топографію зазначеної місцевості (крутосхили та яри), складно довкола Іллінської церкви знайти таку площу, достатню для розташування ринку. Враховуючи статус Суботова в часи Української козацької держави, не маємо сумніву в тому, що торг у ньому був велелюдним. При цьому не можна забувати, що більшість товарів продавались з возів, а це, безумовно, вимагало великої і, до того ж, рівної площі, на якій можна було розташувати сотні, а то і тисячі не лише возів, а і великих мажар, запряжених волами. Знайти таке місце в районі Іллінської церкви неможливо. До того ж, дещо дивним, на нашу думку, було б розташування гамірного торжища, яке завжди*

спироводжувалось значною кількістю сміття і нечистот, прямо біля заміської резиденції гетьмана Богдана Хмельницького та його родинної церкви³⁴.

Гіпотезно, можемо припустити, що ринок міг бути в центрі Суботова, де, і була на той час дерев'яна Михайлівська церква. Але тоді з цього випливає чисто людське запитання: А чи міг бути ринок (волелюдне торжище, базар, ярмарок) біля місця, де збирались козацькі ради, біля сільського цвинтаря, який був у ті роки біля Михайлівської церкви? Очевидно, що ні. Хоча, можливо, маленький якийсь стихійний базарчик (адже це центр села) і був там, але точно не ринок.

У цьому контексті цікавими є свідчення про Михайлівську церкву в Суботіві (як ринкову) надруковані у 1896 р. у книзі Йосипа Ролле "Жінки при Чигиринському дворі", та які спираються на маловідомі матеріали польських архівів. Ось що він пише про Суботів, Тимоша Хмельницького і його дружину Розанду.

Йосип Ролле: *"За резиденцію для молодих правив Суботів. Гетьман розширив свій дім, оточив його подвійним валом, а всередині багато оздобив. Захоплена Тимошем у Молдові здобич прикрасила церкву св. Михайла, що стояла неподалік ринку й була під особливою опікою гетьманового сина"*³⁵.

А ось ще як фіксується згадка про суботівський ринок Йосипом Ролле:

Йосип Ролле: *"...церква св. Іллі збудована коштом і заходами Хмельницького й завершена ще 1651 р. Окраса села. Матеріал для неї брали з татарської мечеті, що стояла в степу, поблизу Чигирини. За цією церквою, вимурованою, мабуть, у готичному стилі, й поза ринком виділила ще одна церква, св. Михайла, обсажена деревами"*³⁶.

Молодий на той час український архівіст Дмитро Бантиш-Каменський на початку 20-х рр. ХІХ ст. відвідував Суботів і зафіксував наступне:

"Я нарочно ездил в Суботово и, к сожалению, тщетно искал в окрестном храме места, где покотился прах незабвенного Хмельницкого. Хотя тамошний священник уверял меня, будто

малоросіяни сохранили останки сего великого мужа и, вместо его гробницы, выдали полякам другую¹⁷.

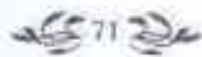
У 1913 р. Суботів відвідав відомий український історик Дмитро Дорошенко. Свої спогади про подорож він опублікував у 1956 р. в Нью-Йорку під назвою "По рідному краю (Подорожні вражіння й замітки)".

Дмитро Дорошенко: "Суботів розкинувся мальовничо на горі, перерізаний глибокими ярами, а внизу Тясмин серед очеретів, осокорів, явору... Дві церкви в Суботові: одна стара, збудована самим великим гетьманом у честь пророка Іллі, мурована; друга нова дерев'яна, в честь архистратига Михайла. Перша стоїть на горі і виписує своїми мурами..."¹⁸.

Оглянувши Іллінську церкву в Суботові Д. Дорошенко подає цікавий матеріал.

Дмитро Дорошенко: "А зправа на стіні, на аршин від помосту, многозначна мідна табличка: "Здесь было погребено тело Богдана Хмельницкаго". Було... Так – було, бо його, так само як і тіло Тимоша Хмельниченка, польський воєвода Степан Чарнецький звелів викинути з льоху, з домовини, на поталу звірам і хижій птиці... Тисячі споминів тіснилися в думці і довго не хотілося йти з цього святого місця, з цієї тісної скромної церкви, що була свідком стількох важних моментів нашої історії, що бачила в своїх мурах великих гетьманів і славних козаків, лицарів народніх. Ось тут стояла домовина Тимоша Хмельниченка, привезена вірними козаками з далекої Сучави. Тут стояв старий гетьман і оплакував свого коханого сина-героя, оплакував надію, що по його смерті булава зостається в певних, твердих руках. Минуло кілька років і його самого оплакували козаки отут посеред мурів..."¹⁹. Так підтверджено Д. Дорошенком думку про статус Іллінської церкви як родової усипальниці Хмельницьких.

У виданні "100 великих загадок України", у статті "Незнайдена могила Богдана Хмельницького" читаємо: "Крім кам'яної Іллінської церкви, при Б. Хмельницькому в Суботові існували Вознесенський і Михайлівський дерев'яні храми. Михайлівську церкву на ринковій площі під Замковою горою побудував ще

батько Богдана, Михайло. В 1664 р. її спалили війська Чарнецького, однак з часом її відбудували”²⁰. Тут автори цієї книги, внесли скільки неправдивих свідчень. По-перше, в історичних джерелах про існування Вознесенського храму в Суботові немає свідчень. По-друге – в Суботові не має Замкової гори, а є Замчище. А от щодо ринку в центрі середньовічного Суботова – це питання неоднозначне. Тут хочу зазначити, що такі видання, як вищезазначене, повинні мати наукових рецензентів, тоді б у такі багатотиражні книги не закрадалися би історичні неточності.

І тут ще можна припустити, що поховання Богдана Хмельницького було здійснено у Михайлівській церкві, “у церкві, що він сам будував”, як зазначає Микола Аркас, якщо

Панорама Суботова на час перебування Д.Дорошенка.

Фото з книги: Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2013. – С. 164

враховувати те, що Богдан в честь свого батька Михайла (який загинув у 1620 р. у битві під Цецорою), сам збудував (відбудував?) у селі дерев'яну церкву.

Версію про поховання Богдана Хмельницького в Михайлівській церкві в Суботові активно пропагував, завдячуючи своєму чотириюрідному брату Михайлу Грушевському, у виданні "Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова" настоятель цієї церкви о. Марко Грушевський. Але патріотичні почуття до тієї церкви, в якій він був настоятелем, та її звеличення, дещо штучно, на наш погляд, припинювали статус Іллінської церкви як усипальниці Хмельницьких. А про Іллінську церкву як місце останнього спочину гетьмана-державотворця вказували на той час відомі історики, краєзнавці, громадські діячі, які відвідували Суботів). Про це трохи далі.

Про цю версію знав і професор Всеукраїнської академії наук, археолог Гнат Стеллецький, який восени 1921 р. з експедицією працював у Суботові. За джерельне підґрунтя своїх наукових студій він взяв суботівські легенди і перекази, записані саме Марком Грушевським. Причому, Гната Стел-

Панорама Суботова з видом на Михайлівську церкву.

Світлина Сквирського, 1912 р. Фото з видання: *Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис.* - 2002. - Річник XXXIV. Число 2. - С. 41

лецького особливо зацікавив один переказ в якому *“розповідалося, що Богдана Хмельницького було поховано не в Іллінській церкві, як досі вважалося, а в дерев'яній Михайлівській. Проте бажаних результатів розкопки не дали”*²¹.

У родини Хмельницьких була якась дивна і втаємничена для сьогодення нашого сприйняття особливість поховального ритуалу: вони відходили у засвіти в церемоніальному обряді не за класичними християнськими церковними канонами: їх ховали через місяці: старшого сина Богдана Хмельницького Тимоша було відано землі більш як за три місяці від моменту смерті. Поховання ж самого фундатора Української козацької держави Богдана Хмельницького, за свідченням ряду джерел, було відтерміновано практично на місяць.

Тривале тримання тіла Богдана Хмельницького без поховання породило низку версій. Найпоширеніша – оточення гетьмана готувало склеп, а це вимагало часу. (Хоча жодних письмових джерел про склеп і його будівництво нами не знайдено). А історичний факт про невеликий підрозділ найманих для охорони турків-яничарів, які понад місяць, до дня поховання, охороняли Суботів, цю версію лише вкорінив. Мовляв, зважаючи на складну політичну ситуацію, охороняли, аби вороги не викрали тіло.

На думку відомого дослідника середньовічної історії України Тараса Чухліба, турки, які охороняли Суботів, брали участь у битві українців з поляками під Батогом 1652 р. та в поході корпусу козацького полковника Антона Ждановича до Польщі в 1657 р. Можливо, що саме цим професійним воїнам Османської імперії доручали стежити за порядком під час сумних урочистостей у Суботіві. А вже на похорон фундатора Української козацької держави з'їхалося багато людей, – наголошує Тарас Чухліб²².

Щею оригінальну версію з приводу того, чому довго не ховали гетьмана Богдана Хмельницького, подає львівський історик Тарас Барабаш. З цього приводу він пише: *“Припускають і той варіант, що причиною відтермінування поховання була недобудована Суботівська церква, у якій заповідав себе*

поховати Богдан. Проте останнім часом щораз більшої популярності набуває версія, яка в принципі пояснює і мовчанку письмових джерел про похорон, і тривалість підготовки до захоронення. Вона така: Хмельницького поховали в потаємному місці, а широкому загалу повідомили, що в Суботівській церкві. Власне, поховання відбувалося за участі обмеженого кола наближених осіб: Лазаря Барановича, Івана Виговського, близьких родичів, які, навмисно чи попередньо домовившись, не залишили жодних письмових свідчень, а місячне очікування поховання в такому разі виправдовувалося приготуванням якогось спеціального приміщення, що зберегло б таємницю. Беручи до уваги політичну нестабільність, у якій опинилась Україна після смерті Богдана Хмельницького, таке рішення могло бути цілком виправданим. Таким чином, Чарнецький або інший вандал, може, і викинули чийсь кістки з могили, але навряд чи Хмельницького”²³. Тарас Барабаш також припускає, що “поховання Богдана Хмельницького могло проводитися без зайвих свідків, у присутності обмеженого кола осіб, які домовилися не залишати свідчень про це з метою збереження поховання видатної особи. Ймовірно, до цього кола належав Іван Виговський, якому родина Хмельницьких подарувала мільйон золотих талярів під офіційним приводом опікунства над Юрієм, а також Лазар Баранович, якого новообраний гетьман наділив землями – винагородою за мовчанку”²⁴.

Натомість черкаський краєзнавець Павло Соса у 1993 р. з приводу таємного поховання реального, а не підміненого тіла Богдана Хмельницького висловив наступну думку: “Що стосується питання підміни тіла гетьмана під час його поховання у великій таємниці від рідних померлого, козацької старшини, духовенства, то це практично було неможливим. До того ж, довелося б рахуватися з церковними правилами та релігійними переконаннями духовенства, яке на такий акт не погодилось би. По суті, в 1657 році не було потреби затівати таку ризиковану версію з підміною померлого”²⁵.

Коментуючи ці контрверсійні твердження, зауважимо, що висновок щодо того, чому тіло покійного гетьмана Богдана Хмельницького місяць чекало земного притулку, аж ніяк не може бути односторонньо ствердним. Логіки не витримує і пояснення щодо того, що нібито хотіли, щоб всі козаки в столиці Чигирині попрощалися з великим державотворцем. Якщо враховувати вкрай складну політичну ситуацію в Україні влітку 1657 р., очікування поховання (до речі – літньої пори року!) протягом місяця повинно було мати вагомі причини.

Цікаві факти про місце поховання Богдана Хмельницького подає великодержавний польський історик і письменник Францішек Равіта-Гавронський. Відвідавши Суботів і оглянувши суботівську муровану Іллінську церкву, він 1901 р. у щомісячному додатку до “Газети Львовської” № 29 опублікував наступне:

“У правобічній стіні од дверей вхідних знаходиться невелика з жовтої бляхи табличка, на якій міститься сухий і короткий напис російський [що] звучить дослівно [так]: “тут спочиває тіло Хмельницького”. Жодної гробниці, жодного сліду – гола стіна, не більше. Не знають яким чином постала злослива і підла легенда, що Поляки викинули з гробниці домовину і прах Хмельницького, але про таку помсту нічого наша історія не знає.....Досить поглянути на товщину стіни, аби переконатися, що та труна, якщо не в підвалі церковному, то в бічній стіні почиває – тільки ніхто до цього часу її не шукав”⁶⁶.

На завершення цієї частини книги подамо дві цікаві інформації, почерпнуті із народних легенд та переказів.

Перша – це класична народна легенда, опублікована у 1970 р. у виданні “Думи та пісні про Богдана Хмельницького”: “А як помер Богдан, то козаки обливалися сльозами і похоронили його у стіні церкви-кріпості, а шляхта польська обрадувалась, що вже нема на них Богдана, і вирішила хоч і з мертвого помститися. Вона хотіла відмурувати тіло гетьмана, спалити і попіл за вітром пустити. Дізнались про це козаки, і один козак відмурував тіло зі стіни і, зі священником перенесли

*і замурували у стіну Михайлівської церкви, щоб ніколи не погдумилися над Богданом вороги його*²⁷.

Друга – це спогади, записані у жительки села Суботів Безклубої Ганни Іванівни, 1936 р.н., щодо того, чому вціліла Іллінська церква у воєнному лихолітті. В роки Другої світової війни, коли нацистські війська відступали з села Суботів, вони замінували Іллінську церкву в Суботові, заклавши під неї 400 кг вибухівки. Є свідчення, що ціною власного життя юний місцевий підпільник Анатолій Золотар перешкодив їм підірвати святиню. До слова, на сьогодні місцеві мають власну версію стосовно того, чому ж, все ж таки, Іллінська церква не була зруйнована нацистами.

Безклуба Ганна Іванівна 1936 р.н. розповідає, що її *“мати, яка зналася на народній медицині, незадовго до початку звільнення Суботова лікувала німецького солдата. Напевно, я знак вдячності, він повідомив про каральну акцію, що невдовзі мала відбутися над селянами. Німець порадив сім’ї перебути лиху годину в закинутому льоху, що знаходився на їх садибі. При цьому солдат зауважив, що перед каральним загonom поставлене завдання знищити всі споруди в селі. Всі, без винятку, окрім церкви. Чому? А тому, що в одній із стін храму знаходиться поховання Богдана Хмельницького. Він лежить в такій домовині, яку не зможуть виявити ніяким обладнанням. Поховано гетьмана разом з золотою булавою*²⁸.

Це свідчить про те, що, вірогідно, німецький спецпідрозділ, який займався вилученням та пошуком раритетів (цінностей) старовини у всьому світі, знав про поховання Богдана Хмельницького і його вартісну булаву. І що, для нас важливе, місце поховання констатується саме у Іллінській церкві, а не Михайлівській. Які ж документи слугували нацистам підставою для цього твердження, залишається здогадуватись.

Третя, це суботівська легенда, почута у 1953 р. від священника Іллінської церкви о. Дмитра Квартальнова видатним українським поетом Дмитром Павличком та опублікована у 2016 р. у його книзі “Спогади”.

Дмитро Павличко: *“Священник сказав: “Ніколи не відкладайте важливого діла, яке треба зробити сьогодні, на завтра. До мене прийшла півроку тому одна суботівська старша жінка й розповіла, що вона знає, де похований Богдан Хмельницький. У тридцятих роках на суботівських полях комсомольці, серед яких були й два сини, зруйнували малу й майже зогнили церкву. Й сини винесли з-під тої церкви дві домовини – одна велика з прахом Богдана, друга – малесенька з прахом Богданового сина. “Мої сини, – розповідала та бабуся, – потім були заарештовані і пропали в тюрмі, але вони встигли показати мені, де саме вони поховали спорохнявілі останки”. Та жінка просила мене негайно піти з нею в поля, вона хотіла показати мені, де лежить гетьман із дитиною своєю. А я сказав: “Не можу піти з тобою сьогодні, прийди за тиждень”. А вона пішла і вмерла на другий день!”²⁹*

Це записане Д. Павличком у своїх спогадах цікаве свідчення-легенду про перепоховання Богдана Хмельницького та його сина (якого – ?), досить фахово у листопаді 2019 р. прокоментував видатний український історик, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Юрій Мицик.

Юрій Мицик: *“Ця легенда була відома ще священнику й етнографу Марку Грушевському (1865–1938), уродженцю с. Худолівки, родичу знаменитого історика Михайла Грушевського. Марко Грушевський служив у селах Черкащини, зокрема у Свято-Михайлівській церкві Суботова (з 1897 р.)...*

Але наскільки можна вірити легенді? Бо в джерелах такого роду історична дійсність часто перекручується, обростає пізніше фантастичними подробицями. Ось і тут зокрема говориться про маленьку домовину сина Богдана. Але ж Тимош Хмельницький загинув як доросла людина, воїн! Можливо йдеться про поховання якоїсь малолітньої дити гетьмана? І чому перепоховувати останки майже нікому невідомої дитини, а не воїна Тимоша?

Чернігівський літопис, який подає зовсім іншу версію про долю останків гетьмана і його сина, є досить достовірним

джерелом. Отже, розв'язання цієї проблеми залишаємо на пізніше, коли будуть завершені археологічні дослідження і Свято-Іллінської церкви, і околиць Суботова..."¹⁰.

Висновки. Отже, на сьогодні достовірних тогочасних писемних джерел про існування склепу у колишній Михайлівській церкві в Суботіві аж до кінця XIX ст. не зафіксовано.

Не є логічним те, щоб "ринковою" на час смерті Богдана Хмельницького називалась Михайлівська церква, адже ринки в даній місцевості враховуючи габаритність сільськогосподарської продукції зазвичай були розташовані на околиці населеного пункту. Оскільки місцевість у центрі середньовічного Суботова була місцем скликання козацьких рад, навряд чи там розміщували вози і мажари з різним крамом (не говорячи вже про продаж худоби: коні, корови, воли, свині і т.п.), адже це перетворювало б центральний майдан на далеко нечистотне місце.

На наш погляд, перспективними видаються пошуки місця поховання Богдана Хмельницького та його сина Тимоша саме в Іллінській церкві. Враховуючи сучасні наукові гіпотези українських вчених, які базуються на виявленні у 2019 р. аномалій всередині Іллінської церкви¹¹, найбільш правильним і доцільним було б розробити і затвердити на державному рівні комплексну Програму всебічного наукового дослідження Іллінської церкви – пам'ятки національного значення в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області – на предмет остаточного підтвердження чи спростування можливого поховання в цій церкві великого українського державотворця, гетьмана України Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. В разі не підтвердження цієї гіпотези, вже потім, доцільно було б розробити наступну програму з дослідження ймовірних локацій колишньої Михайлівської церкви в Суботіві для пошуків їхніх поховань.

До цього часу фахівцями (археологами, геофізиками, істориками) не локалізоване точне місцезнаходження саме тієї споруди Михайлівської церкви, в якій у XVII ст. бував і Богдан Хмельницький, і його старший син Тиміш, та яка була

розібрана і перенесена 70-х рр. XIX ст. на інше місце. Не встановленим залишається на сьогодні і точне місце розташування вже перенесеної Михайлівської церкви, зруйнованої більшовиками у 1935 р.

На сьогодні доцільно було б у Суботіві встановити пам'ятний знак, який би вказував на історичне існування в цьому, знаному в усій державі населеному пункті, Михайлівської церкви. Це потрібно нам, українцям. Адже ми маємо право на свою історію, і маємо право на своє українське минуле.

1. Чухліб Т. В. Всеукраїнська науково-практична конференція "Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан" // Український історичний журнал. – 2019. – № 6. – С. 222.
2. Літопис Самовидця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam02.htm>
3. Літопис галяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г. Івалченка. – К.: Т-во "Знання України", 1992. – 192 с. // <http://litopys.org.ua/grab/hrab2.htm>
4. Величко С. Літопис. – Т. 1. – К., 1991. – С. 206 – 207.
5. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 191.
6. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький: Іст. нарис. – К.: Веселка, 1992. – С. 71.
7. Максимович М. О. Кисвъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; Приміт. І. Л. Бутича. Передне слово В. В. Скопенка. – К.: Либідь, 1994. – С. 242.
8. Аркас М. М. Історія України-Русі / Передне слово П. М. Гвоздецького. – 3-тє факс. вид. – К.: Вища шк., 1993. – С. 213.
9. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – С. 336.
10. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М.: Эксмо, 2005. – С. 378.
11. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897-9. Подав Марко Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – Річник XXXIV. Число 2. – С. 119.

12. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. – К.: Парлам. Вид-во, 2020. – С. 718.
13. Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка, 2000. – С. 97.
14. Лазуренко В. М. У пошуках критичного великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – С. 19.
15. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. – К.: Україна, 1994. – С. 30.
16. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. – К.: Україна, 1994. – С. 24.
17. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей ХІХ – І половини ХХ століття. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2013. – С. 15.
18. Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожні враження й замітки). Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.). – Нью-Йорк, 1956. – 129 – 134.
19. Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожні враження й замітки). Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.). – Нью-Йорк, 1956. – 129 – 134.
20. Непайденная могила Богдана Хмельницького // 100 великих загадок Украины / Попельницкая Е.А., Петренко В.В. и др. – К.: Арий, 2007. – С. 239.
21. Кукса Н.В. Гнат Якович Стеллецкий: штрихи до портрета. – Черкаси, 2004. – С. 83.
22. У Суботіві науковці знайшли ймовірне поховання Богдана Хмельницького (Фото) // <https://dzvin.media/news/u-subotovi-naukovczi-znajshly-jmovirne-pohovannya-bogdana-hmelnyczkogo-foto/>
23. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2015. – С. 241 – 242.
24. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2015. – С. 243.
25. Соса П. П. Легенди про гетьмана // Краєзнавець Черкащини. Третій випуск. – Черкаси: Черкаська обласна друкарня, 1992. – С. 12.
26. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей ХІХ – І половини ХХ століття. – Черкаси: видавець Кандич С. Г., 2013. – С. 129.

27. Ганницький С. До питання про місце поховання Богдана Хмельницького. Версії // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 1 – 2 жовтня 2008 р. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2008. – С. 98.
28. Кукса Н.В. Успальниця Богдана Хмельницького в часи пімецько-фашистської окупації (7 серпня 1941 – 12 грудня 1945 рр.) // Чигиринщина в історії України. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2008. – С. 91.
29. Мидик Ю. Чигирин і Суботів в спогадах Дмитра Павличка // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VII науково-практичної конференції 21–22 листопада 2019 р. / Упор. Я. Л. Діденко, О. І. Троциньська, Л. О. Абашіна. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2019. – С. 125.
30. Мидик Ю. Чигирин і Суботів в спогадах Дмитра Павличка // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VII науково-практичної конференції 21 – 22 листопада 2019 р. / Упор. Я.Л. Діденко, О. І. Троциньська, Л. О. Абашіна. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2019. – С. 125.
31. Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів: звіт з виконання наук.-техн. експертизи / керівник теми: кандидат геологічних наук К. М. Бондар. – К., 2019. – 62 с.; У церкві в Суботові знайдено загадкові пустоти. Історики сподіваються, що вони можуть вказати на ймовірне поховання Богдана Хмельницького // Історія. – жовтень. – 2019. – № 10 (61). – С. 13.